

"לנבוכי הדור" – סקירה ראשונית סובייקטיבית, מאת: ר' איתם הנקין

ר' איתם הנקין הוא בנם של הרב יהודה הרצל והרבנית חנה והוא בוגר כולל ישיבת 'נר' קרית ארבע.

לפני כשלושה שבועות החל להיות מופץ ברשת האינטרנט קובץ שהכיל ספר של הראי"ה קוק שלא פורסם מעולם, תחת השם "לנבוכי הדור". מדובר ככל הנראה בקובץ שפוענח מכתב-היד, הוקלד והחל להיות מסודר לפרסום (חלוקת פסקאות, מראי מקומות ועוד) על ידי הרב שחר רחמני, העוסק לאחרונה בכתיבת דוקטורט תחת הכותרת "מורה נבוכים החדש לרב קוק: החיבור והשלכותיו על הזיקה שבין דת ומדע בהגות הראי"ה" (בהנחיית פרופ' דב שוורץ, אוניברסיטת בר אילן). בעקבות הפצת הספר פורסמה התייחסות מפורטת לכך בכתב מאת הרב יוסף קלנר, ומעין תגובה עקיפה לכך על ידי הרב יובל שרלו, לצד התייחסות הופכית מאת הרב שלמה אבינר, כשהדברים מקבלים תיאור פומבי בעיקר באתר האינטרנט 'כיפה'.

לא ברור עדיין מי האחראי לשיגורו של הקובץ להפצה באינטרנט, אך כיוון שברור שהדבר נעשה לחלוטין שלא ברשות הרב רחמני, שהשקיע ועדיין משקיע שעות רבות של עבודה לקראת פרסום הספר, הפצת הקובץ צומצמה לעת עתה עד כדי הפסקתה (למעט אנשים פרטיים השולחים את הקובץ זה לזה). אך כיוון שהספר נגיש כעת כבר למאות – ואולי אף אלפי – אנשים, אבקש בבמה הנוכחית להגיש סקירה ראשונית על הספר החדש-ישן.

מהו "לנבוכי הדור"

'לנבוכי הדור' הינו חיבור בן קרוב לשישים פרקים, קצרים ברובם, שכתב הראי"ה קוק בשלהי כהונתו בעיירה בויסק, בתקופה שלפני עלייתו לכהן כרבה של יפו. כך עולה בין השאר מן ההתייחסות העקיפה לפולמוס סביב תוכנית אוגנדה (ראו להלן), שנכתבה כנראה בעצם ימי הפולמוס, וממילא יש לתארכה לסביבות תרס"ד (אציין גם לאיזכורי הציונות בפרק מ"ו ובפרק י"א). כפי שהושמע עתה, יש סבורים שחלק מהספר נתווסף לאחר עליית הראי"ה לארץ; אם כנים הדברים, פרק 1ט הוא כנראה מהמאוחרים שבספר, ומסביבות תרס"ה-תרס"ו (לפי הרמיזות האקטואליות שבו), ואולי זוהי הסיבה להיותו מחוץ למניין הפרקים (אם כי בשאר הפרקים שמחוץ למניין לא עלה בידי לזהות רמיזות אקטואליות, אולי מלבד יד'1). ואמנם לא ראיתי בדברים עצמם ראייה ברורה לכך, אך אולי מהמקור שבכת"י יש ראיות ברורות לכך, ולרב רחמני ודאי יש מידע מוצק יותר – הצפוי להתפרסם בעתיד הלא רחוק.

בין כך ובין כך, בניגוד לרושם שנוצר עם הפצת הספר, לא מדובר בחיבור שאיש לא שמע שמעו עד עתה. אכן, הוא מעולם לא ראה אור, אך עובדת קיומו פורסמה ברבים לכל המאוחר עם פטירת הראי"ה, כאשר "האגודה להוצאת כתבי הראי"ה קוק" הכינה תוכנית מפורטת להוצאת כתבי הראי"ה, ובתוכה הספר החדש, שכונה על ידה "מורה נבוכים החדש", והיקפו הוערך בכ-15 גליונות דפוס (8 x דפים. ושגה ד"ר אבינועם רוזנק, כשבפרק הרלוונטי בספרו על הראי"ה [עמ' 25] כתב שהדברים "לא הגיעו לכדי כתיבת ספר"). תוכנית זו של האגודה לא עברה לפסים מעשיים (ראו מאמרו של הרב נריה גוטל, שפרסם את פרוטוקול האגודה, ב'סיני' כרך קכ"ו-קכ"ז, תשס"א, עמ' ש"מ-שנ"ג), אך הספר הוסיף להיות מוזכר מדי פעם על ידי רבים מהעוסקים בתולדות הראי"ה, למן הרב יהושע הוטנר ('חזון הגאולה' עמ' י"ד), דרך הרב נריה בכמה מספריו, וכלה בצבי ירון ('משנתו של הרב קוק' עמ' 22), יהושע בארי ('אוהב ישראל בקדושה') ח"א עמ' 31, ועוד.

כיום, כאמור לעיל, עוסק הרב שחר רחמני הן בהכנת הספר לדפוס והן בסיום מחקר מקיף אודות תכניו ומשמעותו במערכת הגותו של הראי"ה. אף הרב רחמני בחר תחילה את השם "מורה נבוכים החדש" (ולא את השם הנוכחי "לנבוכי הדור"); שם יומרני זה ניתן על ידי האגודה הנזכרת להוצאת כתבי הראי"ה, ותמהני אם נותניו ידעו שישנם כבר ספרים בשם זה, שלא בהכרח נכתבו על ידי אישים ששוחרי תורת הראי"ה היו רוצים להיות מזוהים עמם (תורתו של שפינוזה, למשל) – זוהי כנראה הסיבה להחלפת השם לזה הנוכחי.

מקומו של הספר בכתבי הראי"ה

מהם תכניו של הספר? באופן כללי, הדבר מתומצת יפה בשם "נבוכי הדור": מתן מענה לצעירי העם היהודי ומבוגריו החיים בעידן המודרני, ונבוכים מן ההתנגשות והסתירה-לכאורה בין התורה והאמונה היהודית לבין הפילוסופיה של העת החדשה והמדע המודרני. זמן כתיבתו של הספר, ויותר מכך – תכניו, מציבים אותו באופן מובהק בסוגת הגותו המוקדמת של הראי"ה, זו המשווייכת ל"תקופת חו"ל", לצד שלושת מאמריו שנתפרסמו ב'הפלט', סדרת 'עין אי"ה' וכתבים נוספים. יתר על כן, להערכת הספר עשוי להסתמן מעתה כפסגת הגותו המוקדמת של הראי"ה, וזאת בשל כמה סיבות: א.

השיטתיות היחסית שבו הוא נכתב, לעומת כתבים אחרים בעלי אופי ספוראדי. **ב. ההתייחסות הישירה** של הראי"ה לכמה נושאים בעלי חשיבות רבה, אשר דיונים בהם נמצאים אמנם גם באגפים נוספים של כתביו, אך בצורה פחות מפורשת. **ג. הבהירות** יוצאת הדופן שבה מנוסחים רוב פרקי הספר, המאפשרת לעמוד בקלות יחסית על כוונתו של הראי"ה בדבריו הנוכחיים, שוב לעומת כתבים אחרים שלו. מכל הבחינות הללו – ומעבר להן, כמובן, עצם תכני הספר – מדובר בספר חשוב ואף יוצא דופן.

ועם זאת, ההשלכה של הספר החדש-ישן על תפיסת דמותו של הראי"ה והבנתה, הריהי מועטת מאד להערכת. זאת בעיקר מפני שמדובר, כאמור, בפרי הגותו המוקדמת, כשלאחריה באו עוד שלושים שנות יצירה וכתובה, רובן על אדמת ארץ ישראל, ובמהלכן הוסיף הראי"ה עצמו לפתח את הגותו, ולעצבה בכיוונים המוכרים יותר כיום. כמובן אין בכך כדי לסתור ולבטל את משמעותם וחשיבותם של תכנים רבים שבספר שלפנינו, בפרט אלה שלא ניתן להצביע לגביהם על שינוי מובהק בגישתו של הראי"ה כלפיהם, אך מבחינה היסטורית קיומו של הספר ומיקומו בחיי הראי"ה ופועלו, תואמים היטב את הידוע זה מכבר.

יש להעיר, בהקשר זה, כי הגורם האחראי לכך שהספר טרם ראה אור, הריהו בראש ובראשונה הראי"ה עצמו: בשנים הקרובות לכתיבת הספר, הוא העדיף לפרסם את 'אדר היקר' (תרס"ו) על חותנו, דבר מובן כשלעצמו, וכן את 'עץ הדר' (תרס"ז) ו'שבת הארץ' (תר"ע) ההלכתיים, אך בתחום המחשבתי הוא לא בחר לפרסם אלא את אוסף המאמרים 'עקבי הצאן' (וכמובן גם מאמרים רבים נוספים, הן לפני והן אחרי – אלא שאנו דנים כאן בחיבורים מסודרים יותר). בשלבים מאוחרים יותר הוא העדיף, מטבע הדברים, לפרסם את הגותו המאוחרת והמעודכנת יותר, אף כי פחות שיטתית בכתביה: הכוונה בעיקר ל'אורות' (תר"פ), וכן המכתבים שבמהדורה הראשונה של 'אגרות הראי"ה' (תרפ"ג) – ובענייני הנסתר 'ריש מילין' (תרע"ז), וכנושא ממוקד גם 'אורות התשובה' (תרפ"ה), ובהלכה את 'זבחי ראי'ה' ו'מצות ראי'ה' (תרפ"ד) – אך גם מסירת העבודה על שמונה קבצי 'אורות הקודש' לרב "הנזיר", ולפני כל אלה התוכנית, שהופסקה אף היא על ידי הראי"ה, להדפיס את קובץ ב' הלא הוא 'ערפילי טוהר' (תרע"ד). הראי"ה עצמו, אפוא, לא בחר להדפיס, או שמא: בחר לא להדפיס, את כתביו מתקופת חו"ל, למעט פרקים בודדים מ'עין אי"ה', וכדומה – ועל הסיבות לכך יש לעמוד במקום אחר.

עם זאת, אין לראות זאת כהחלטה רשמית "לגנוז" את הספר הנוכחי; שהרי כמותו, גם חיבורים דוגמת 'מדבר שור', 'עין אי"ה' ועוד, לא פורסמו על ידי הראי"ה עצמו לאחר כתיבתם, ולא נערכו על ידי הרצי"ה על אף שהיו ברשותו, אלא יצאו רק בדור האחרון. "האגודה להוצאת כתבי הראי"ה קוק", ובה אישים נכבדים ממקורבי הראי"ה, ללא ספק סברה שהספר ראוי לצאת לאור עולם, ואף מצד הרצי"ה לא מצאנו התנגדות מפורשת לכך, מלבד מה שניתן אולי להוכיח מצד "שב ואל תעשה", אשר מעיד על מיקומו של הספר בסדר העדיפויות והשיקולים של הרצי"ה יותר מאשר על עמדה החלטית כלפי אי-פרסומו.

צורך הערות על תכני הספר

תיאור שיטתי הולם של תכני הספר הינו משימה החורגת מגבולות הבמה הנוכחית, וגם מיותרת היות שכאמור הרב רחמני עוסק בכך מזה זמן ובהיקף משמעותי מאד. לפיכך אציין רק על קצה המזלג, כמה הערות כלליות לגבי תכני הספר, וכמה הערות ספציפיות יותר, מהן אנקדוטות, הממחישות היבטים מקומיים העשויים לסייע להבנת ייחודו של הספר.

תכנים:

1. בכמה מקומות בחיבור ישנה התייחסות פולמוסית מפורשת לכמה מטענותיה הידועות של ביקורת המקרא, האפיגרפית והארכיאולוגית: סוף פרק נ"ב, ראש פרק כ"ו, פרקים ל"ב-ל"ד, ועוד. זאת מלבד התייחסויות מפורשות פחות במקומות רבים בחיבור; עוד בפרק ה' יש התייחסות מפורשת במידה דומה ואף יותר כלפי תאוריית האבולוציה, ובפרק 11 כלפי ביקורת התושב"ע(!). להתרשמותי, התמודדות זו עם הטענות המבוססות על המדע המודרני כלפי אושיות תורתנו, הריהי אחת משתי התימות המרכזיות שבחיבור (על התימה השניה, ראו בהערה הבאה). וכאמור הדברים מפורשים ונהירים בצורה מיוחדת.

2. הדוקטורט הנכתב של הרב רחמני, כפי שמלמדת כותרתו, עוסק במשמעותו של החיבור הנוכחי להבנת הזיקה בין מדע ותורה בהגותו של הראי"ה. יש להגביל, כאמור לעיל, שהכוונה להגות המוקדמת של הראי"ה, אבל אין ספק שאכן היחס החיובי לחכמות בולט בחיבור הנוכחי יותר מבכתבים אחרים של הראי"ה (וזוהי התימה השניה שלו).
אצטט לדוגמא מאמצע פרק כ"ו: **"למען יראה בעיניו ואזניו ישמע ולבבו יבין ושב ורפא לו (ע"פ ישעיהו ו' י'): מתי אמנם יהיה זה, כשישתמשו דוקא כל חמשת האורות לאבוקה אחת – [א] בריאות הגוף והנפש, [ב] כח מלא ליושר וצדק אנושי, [ג] רגש דתי חי וער ומפותח, [ד] רגש לאומי חזק ובריא, [ה] ועל כולם התפתחות השכל הבאה מחיבור דרישת התורה בחלקה המעשי והעיוני בצירוף דעת העולם והחיים וכל זרמי הנטיות והמדעים כראוי לאיש משכיל אוהב חכמה ודעת**". על חמשת הכוחות הללו הוא מרחיב גם, בסדר אחר, בפרק כ"ד; ראו גם פרק י"ח, ועל החקלאות ומקצועות הטבע ראו בפרק ז'. יש לציין כי ההדגשה המתבקשת של לימוד התורה מעל השאר, והיותה "מקצועו" של עם ישראל ותכליתו המיוחדת, באה בפרקים אחרים, בפרט לקראת סיום החיבור.

3. בהמשך פרק כ"ו כותב הראי"ה על מחלוקת החסידים והמתנגדים, כאשר הדברים חופפים (בלשון שונה, ובהירה יותר לטעמי) לדבריו הידועים במאמר "דרך התחיה", שפורסם בתרס"ו; ואפשר ששימשו להם כבסיס מסויים. גם פרקים אחרים בחיבור, אפשר ששימשו כבסיס לרעיונות שפותחו בהרחבה במאמרים שנכתבו מאוחר יותר בתקופת יפו (חלק מאלה שב'עקבי הצאן', 'הניר' ו'התרבות הישראלית').

4. שלושה פרקים בחיבור – פרק ח', פרק י' ופרק י"ג – הריהם יוצאי דופן, הן מבחינת אורכם (5% ממספר הפרקים, אך 15% מהיקף הספר) והן מבחינת תכניהם, העומדים בפני עצמם יותר משאר פרקי הספר: **הראשון** מהשלושה עוסק ביחס שבין היהדות לשאר הדתות המכונות מונותאיסטיות. **השני** הוא למעשה עיסוק נרחב בטעמי המצוות, כשעניין הצמחונות נלקח כדוגמא מרכזית (והדברים דומים לא מעט לקטעים ב'אפיקים בנגב' שמהם הפיק בשעתו הרב "הנזיר" את 'חזון הצמחונות והשלום'). **השלישי** הוא ביאור רחב וחדשני מאד – הפרק החדשני ביותר בספר לטעמי (לצד פרק יד', העוסק בתפקיד הדתות האחרות, ואפילו העבודה הזרה, בתיקון העולם במהלך ההיסטוריה – "ישנם אחרים שסוברים שאי אפשר לאדם שיהיה לבבו תמים באמונה בתורת משה אמת כראוי, כי אם כשיחשוב שאמונות אחרות כולן הן שוא ותפל, ואין שום יתרון למחזיקים בהן. והדבר הוא ללא אמת.") – של האופן בו תוכל הסנהדרין, לכשתתחדש בלשכת הגזית, לחדש את ימי התושב"ע כקדם – "הכלל המוסכם שבתלמוד שאין בית דין יכול לבטל את דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין לא יוכל להיות למעצור בעד בית דין הגדול השלם מלדון על הדברים המוסכמים בתלמוד להכריע בהם".

ככלל, שני הפרקים האחרונים משלושת הנזכרים, יוצרים רושם של מסות העומדות בפני עצמן, שאולי רק לאחר כתיבתן צורפו כפרקים לספר. ואוסיף כי פרק י"א יכול לשמש למעשה כהקדמה לחיבור כולו (נוסף על האמור בשני הפרקים הראשונים). עריכת הספר כפי שהוא, אם כן, אינה מושלמת, וייתכן שסדר שונה של הפרקים היה מועיל יותר עבור הקורא.

אנקדוטות:

5. בראש פרק מ"ח מופיע הביטוי **"ישראל עם הספר"**. "הרצי"ה, כידוע, הביע התנגדות לביטוי זה, אמר שהוא הודבק לעם ישראל על ידי המוסלמים, והביטוי הנכון צריך להיות "עם התורה שבעל פה".

6. בסוף פרק ל"ז מדובר על התעוררות **"חכמת יופי, לשירה ולזימרה, לציור ולחיטוב"**. "והרי זה כלשון ההקדמה המפורסמת לשיר השירים, ושם הרצי"ה קוק כידוע החליף ל"ספרות, ציורה וחיטובה" במקום "הציור והחיטוב", והדברים עתיקים (כשלעצמי אני סבור ששם אין לראות זאת כ"צנזור", מאחר שבהמשך הפסקה שם הראי"ה עצמו אכן עוסק רק בספרות). במקרה הנוכחי הוא מתכוון להצביע על כך שפריחתה של הפילוסופיה באתונה הקלאסית התרחשה במקביל לפריחה באמנות וכו'; ואמנם מבחינה היסטורית יש להעיר שתור הזהב האמנותי והמדיני של אתונה קדם בדור או שניים לתור הזהב הפילוסופי של אפלטון ואריסטו.

7. בפרק מ"א מדובר על חשיבותה של ההתעמלות הרוחנית לנפש, כפי שחשבה **"ההתעמלות הגופית"** לחילוף החומרים בגוף. הדבר מהווה מסמר נוסף בארוננו של הפלפול הארוך של יהושע בארי (בספרו 'אוהב ישראל בקדושה'), שביקש להוכיח שאותה "ההתעמלות" ידועה שבאורות התחייה ל"ג"ה ההתעמלות, שצעירי ישראל עוסקים בה בארץ ישראל לחזק את גופם בשביל להיות בנים אמיצי כח לאומה, היא משכללת את הכח הרוחני של הצדיקים העליונים, העוסקים ביחודים של שמות הקדושים, להרבות הבלטת האור האלהי בעולם, ואין גילוי אור אחד עומד בלא חבירו כלל, ("פירושה אימוני הגנה עצמית).

8. כשהזכיר הרב קלנר שיש בחיבור הנוכחי התייחסות לתוכנית אוגנדה, הוא התכוון לאמור בפרק מ"ד: **"אף על פי שאי אפשר לנו לעכב כלל את הפעולה להתאזר בעז עם בעל ארץ נושבת ועז שלטון פנימי, בכל מקום שימצא לנו, כיון שאין ארץ ישראל עדיין מוכנת לנו - מכל מקום אנחנו צריכים להתקשר הרבה לאה"ק על ידי יסוד מרכז רוחני עליון"**. "....על פניו הזיהוי מסתבר בהחלט (לפני ואחרי כן מוזכר פולמוס פנימי כללי בעם ישראל, בשאלת היעד המדיני-לאומי הרצוי). ואם כך, הרי לנו תמיכה מפורשת של הראי"ה ברעיון הבסיסי (ההרצליאני) של תוכנית אוגנדה...!"

בסיכום, על אף שהספר עצמו כבר הופץ כקובץ בלתי-רשמי, הרי שיש עניין רב בהוצאתו לאור בדפוס, כראוי לו, וכמובן אנו מחכים גם לסיום עבודתו המקיפה של הרב שחר רחמני, העתידה לבאר היטב את כל מכמני הספר החדש-ישן ורב-העניין.